

Universiteit
Leiden
The Netherlands

1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Waling, G.H.

Citation

Waling, G. H. (2016, May 24). *1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/39702> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waling, G.H.

Title: 1848 : Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Issue Date: 2016-05-24

Epiloog – 1848 en de moderne democratie

1848 vervulde een scharnierfunctie in de ontwikkeling van de moderne westerse democratie zoals wij die tegenwoordig kennen. Het onderzoek naar de democratische experimenten in het revolutiejaar brengt drie kenmerken van die moderne democratie aan het licht: een onafhankelijk maatschappelijk middenveld, de noodzaak van politieke oppositie en de erkenning van het volk als een politieke machtsfactor. Het is niet overdreven te stellen dat deze drie kenmerken zelfs noodzakelijk zijn voor het functioneren van die democratie. Zij zijn geen formele voorwaarden, zoals een staat, een grondwet en een verkozen parlement,¹ die ervoor zorgen dat een democratie op papier klopt, maar zij zorgen er wel voor dat de democratie in de praktijk kan functioneren. Ik noem ze daarom drie ‘materiële voorwaarden’ voor een moderne democratie. Zij zijn wellicht niet de *enige* voorwaarden, en ook hangen ze deels met elkaar samen, maar omdat deze drie duidelijk afzonderlijk van elkaar gestalte en relevantie kregen in de democratische experimenten van 1848, verdienen zij het om stuk voor stuk kort apart besproken te worden.²

Voorwaarde 1: het maatschappelijk middenveld

De eerste materiële voorwaarde voor een moderne democratie is een onafhankelijk maatschappelijk middenveld (civil society), inclusief een vrij publiek debat. We zagen hoe dat debat plotse-ling opbloeide in de Februarirevolutie in Parijs en in de Maart-revolutie in Berlijn. De euforie van het ‘moment 1848’ kwam niet zozeer voort uit de barricadestrijd, maar uit het resultaat daarvan: de onverwachte erkenning van vrijheden die inherent zijn aan een onafhankelijk maatschappelijk middenveld, namelijk de vrijheid van drukpers en de vrijheid van vereniging en vergadering.³ Vooral de laatste twee vrijheden maakten de democratische experimenten mogelijk die in dit boek zijn onderzocht. Dinocourt schetste al in 1830 de clubs als basis voor de

democratie, maar ook een club als de Club Républicain des Travailleurs Libres pleitte in het ‘moment 1848’ voor politieke verenigingen als ‘morele barricaden’. De republikeinse staatsvorm vroeg volgens de club om een democratische infrastructuur en instituties, om een politiek (republikeins) bewustzijn en om brede participatie van burgers in de politiek en in de aanstaande verkiezingen.

Over het belang van het maatschappelijk middenveld voor de democratie is veel geschreven door politicologen en filosofen.⁴ De filosoof Ernest Gellner schreef in 1994, de tijd waarin tientallen voormalige Sovjetrepublieken vrije democratieën moesten worden, dat een levensvatbare civil society in dit proces veel essentiëler was dan het opzetten van formele democratische instituties.⁵ Het vrije maatschappelijk middenveld (‘liberal civil society’) is namelijk in staat de bescherming van de individuele vrijheid te garanderen – iets wat in een totalitaire doctrine, zoals de ‘oemma van de islam’ of de ‘oemma van het marxisme’, onmogelijk is.⁶ Gellner stelt een nieuw menstype centraal dat zich juist in 1848 openbaarde: de *modular man*. Deze moderne mens was in staat in verschillende contexten te opereren en zich tot verschillende verbanden (bijvoorbeeld verenigingen) tegelijk te verhouden. Het is niet moeilijk om in de democratische experimenten van 1848 vroege verschijningsvormen te ontwaren van deze ‘modulaire mens’.⁷

De clubs en volksvergaderingen van 1848 zijn in dit boek beschouwd als democratische experimenten van politieke nieuwkomers in een revolutionair moment. Hoewel zij inderdaad hun bestaan, hun vorm en hun urgentie te danken hadden aan het specifieke ‘moment 1848’, bouwden ze voort op eerdere (al dan niet ondergrondse) ervaringen met vergadering en vereniging. Zo was in de halve eeuw ervoor het Britse parlement al in toenemende mate onder druk gezet door ad-hocorganisaties van buitenaf. Volgens de Franse politicoloog Bernard Manin brachten deze pressiegroepen via de publieke opinie bepaalde thema’s onder de aandacht van het parlement die niet via verkiezingscampagnes of verkiezingsuitslagen werden belicht. Door het beperkte kiesrecht en het feit dat vertegenwoordigers verkozen werden op basis van vertrouwen, niet op basis van hun standpunten, kreeg de publieke opinie een agenderende rol.⁸ Zo’n ontmoeting tussen de domeinen van de staat en van het maat-

schappelijk middenveld is essentieel gebleken voor het functioneren van een democratie.⁹ Hoewel de Franse politiek het Britse model slechts zeer aarzelend overnam, vormde 1848 daarop, zo mag hiervoor genoeglijk zijn aangetoond, een plotselinge uitzondering.¹⁰ In veel clubs zagen we de intentie om gestalte te geven aan een vorm van politieke participatie: door middel van de clubs zou het maatschappelijk middenveld controle gaan uitoefenen op de representatieve democratie.

Alexis de Tocqueville, observator én politicus in 1848, is beroemd geworden door zijn analyse van de Amerikaanse democratie en zijn waardering voor het maatschappelijk middenveld daarin, waarvan de politieke vereniging van burgers een belangrijk aspect was. De ironie wil dat juist Tocqueville hardhandig werd geconfronteerd met de specifieke verenigingsvorm van de revolutionaire clubs toen de radicaalste clubs op 15 mei 1848 het parlement bestormden waarin hij zitting had.¹¹ Wel verschilden de Amerikaanse verenigingen sterk van de clubs van 1848, die geen lokale burgergemeenschappen waren maar revolutionaire ‘geinstitutionaliseerde volksvergaderingen’.

Een onafhankelijk maatschappelijk middenveld vereist een open publiek debat waarin ideeën en opinies vrij kunnen worden uitgewisseld.¹² Een publiek debat van mondige burgers in mondige kranten, verenigingen en vergaderingen is noodzakelijk om politieke beslissingen te bespreken en te bekritisieren zonder angst voor repressie of andere repercussies. Dit was één van de belangrijkste verworvenheden van de revoluties van 1848. In de clubs en de volksvergaderingen heerste een laagdrempelige sfeer van gelijk burgerschap – iedereen was er *citoyen* of *Bürger*.¹³ Via gedrukte publicaties en correspondentie en samenwerking met andere organisaties werd dit publieke debat niet alleen lokaal gevoerd, maar steeds meer ook op een nationale schaal. Discussies en acties hadden betrekking op de toekomst van de natiestaat, waarin tegelijkertijd de ‘formele’ democratische instituties werden opgetuigd via verkiezingen en grondwetscommissies.¹⁴

Voorwaarde 2: de erkenning van oppositie

De tweede materiële voorwaarde voor een moderne democratie is dat alle spelers op het politieke toneel erkennen dat er oppositie mogelijk is. Dus dat niet één opvatting het alleenrecht heeft op de waarheid en de macht, maar dat die macht moet worden gedeeld en dat het bestaan en de uiting van andere opvattingen dienen te worden gerespecteerd.¹⁵ Ook in die mentale transitie vormde 1848 een belangrijke stap. We zagen hoe de revoluties van 1848 vrijwel alle onderwerpen en verhoudingen in de samenleving politiseerden. Het uitschrijven van verkiezingen, de introductie van het algemeen kiesrecht, de proliferatie van het publieke debat, de oprichting van arbeidersverenigingen – alles droeg ertoe bij dat gewone burgers zich voor kleine of grote politieke keuzes gesteld zagen. De betrokkenheid van burgers bij de politiek was groot in 1848. In Duitsland was 10 tot 15 procent van de volwassen mannen lid van een club.¹⁶ Hedendaagse politieke partijen zouden er jaloers op zijn. De sterke politisering werkte in 1848 ideologische pluriformiteit en een dynamiek van partijvorming in de hand.¹⁷

Dat conservatieven in Berlijn zich, na enige aarzeling, ook gingen organiseren in politieke verenigingen en kranten gingen uitgeven – waarmee zij zelf in feite ‘nieuwkomers’ werden in het publieke debat dat door democraten en liberalen was gecreëerd – is een goed voorbeeld voor deze mentaliteitsverandering. Door de kracht van vereniging te onderkennen en te benutten innoveerden de Pruisische conservatieven niet alleen hun instrumentarium, zij gingen impliciet ook over tot het erkennen van het bestaansrecht van de verenigingen en politieke opvattingen van hun tegenstanders. Door zich met eigen politieke verenigingen naast en tegenover de clubs in het publieke debat te plaatsen, erkenden conservatieven de principes van oppositie – zij het dat zij hun organisaties de meer vertrouwde en formele naam ‘Vereine’ gaven, in plaats van het radicaal klinkende ‘Club/Klub’.¹⁸

Ook de autoriteiten pasten zich aan, op hun eigen wijze. Immers, de Pruisische koning Frederik Willem IV trad, toen hij ruim een week voor de Maartrevolutie bij monde van de Berlijnse politiechef Minutoli overlegde met vertegenwoordigers van de Zeldenvergadering, in onderhandeling ‘met het embryo van de revolutie’. Hetzelfde gebeurde in de week na de revolutie,

toen de vorst onderhandelde met democratenleider Urban over de organisatie van de volksvergadering rond de eenzame populier. En dergelijk overleg zou nog vaker voorvallen. Zelfs in Parijs, waar de revolutie een republikeinse regering had voortgebracht, was het opvallend hoe die Voorlopige Regering bereid bleek om tijdens de massale demonstratie op 17 maart een delegatie van clubleiders te ontvangen voor een overleg. En ook zagen we hoe ministers als Lamartine en Ledru-Rollin, veelal achter de schermen, in nauw contact stonden met de prominentste clubs. Dit had een legitimerende en normaliserende uitwerking op deze 'geinstitutionaliseerde volksvergaderingen'.

De processen van partijvorming en polarisatie verliepen omgekeerd evenredig aan de revolutionaire euforie: naar gelang de gedachte afkalfde van een volk dat 'één en ondeelbaar' een revolutie had voortgebracht, nam de verdeeldheid tussen belangen, tussen groepen en tussen ideologieën toe. De partijvorming in Duitsland in 1848, in de vorm van samenwerking tussen verenigingen binnen de ideologische stromingen en de organisatie van nationale congressen, wordt wel gezien als een 'eerste aanzet' voor het ontstaan van de moderne politieke partijen.¹⁹ De analyse van Sperber dat de politieke verenigingen in 1848 een transitie doormaakten naar organisaties van 'gelijkgestemden', bevestigt dat.²⁰ Die aannames zijn in dit boek grotendeels onderstreept. Maar sommige wetenschappers veronderstellen voorts dat het 'mislukken' van de revoluties van 1848 die partijvormen vooralsnog de kop had ingedrukt.²¹ De tegenrevolutie, of 'Reactie', was in die visie als een kurk op een fles. Pas in de jaren 1860 zou die kurk er weer af gaan en de definitieve doorbraak van politieke partijen mogelijk maken. Die visie op politieke organisatie in 1848 is problematisch, omdat zij nogal teleologisch is en de dynamiek van het revolutiejaar zelf miskent.

Partijvorming was niet het doel, maar de feitelijke consequentie van het verloop van de 1848-revoluties. Net als in de vele nationale parlementen die in het revolutiejaar werden verkozen, tekenden zich in het publieke debat steeds scherpere ideologische stromingen af. Als gevolg van de versnelde politisering van de samenleving, de partijvorming tussen ideologische groepen en de daaropvolgende polarisatie kon vanaf 1848 niet meer worden ontkend dat politiek in essentie een domein was van debat en strijd. Hoewel de reactionaire regeringen na 1848 nog eni-

ge jaren succesvol hebben getracht hun erkenning van het bestaansrecht van oppositie terug te draaien, zou de spoedige ontwikkeling van de politieke partijen in Europa aantonen dat deze geest inderdaad niet meer terug de fles in wilde.²²

Voorwaarde 3: het volk als machtsfactor

De derde ‘materiële voorwaarde’ voor een moderne democratie is de erkenning van het volk als een machtsfactor waarmee een bestuurder rekening moet houden, ongeacht of hij direct door dat volk is verkozen of niet. Ook in dit opzicht was 1848 een belangrijke kentering op het continent. Waar de Franse Revolutie nog kon worden afgedaan als een gewelddadige escalatie van een sociale emancipatiestrijd, met specifiek Franse aanleidingen en uitingsvormen, werd 1848 een politieke en bovendien democratische revolutie. De democratische experimenten die in dit boek zijn besproken waren voorbeelden van de veelheid aan podia waarop miljoenen Europeanen hun politieke mening vormden én uitten. Net als in de vrije pers, formuleerden zij er opvattingen, eisen, verwachtingen, teleurstellingen en frustraties – zij werden politieke burgers.

Aangezien het publieke debat en de politieke besluitvorming grotendeels plaatsvonden op het niveau van de natiestaat, vormde de gezamenlijkheid van burgers een nationale publieke opinie. Hoewel deze publieke opinie nooit eenduidig was – de ‘stem van het volk’ was, zoals we zagen, vooral een legitimiteitsclaim voor uiteenlopende politieke actoren –, klonk zij wel bijzonder luid. Als er al ergens consensus over was, dan was het de gedachte dat de verschillende representatieve democratieën die werden opgetuigd niet alleen een verkozen volksvertegenwoordiging vereisten, maar dat die vertegenwoordiging ook toegewijd moest zijn. We zagen dat de parlementsverkiezingen slechts één terrein waren waarop de clubs en volksvergaderingen in Parijs en Berlijn opereerden. Representatie was een belangrijk thema, maar participatie – de belofte van 1848 – strekte veel verder dan dat.²³ Hoewel het volk altijd al een politieke druk uitoefende in primitieve vormen van protest en oproer, werd het in 1848 een *politieke actor* van betekenis. De publieke opinie werd een kracht om rekening mee te houden en waarmee interactie kon en moest worden aangegaan.²⁴

Dat er door de revoluties van 1848 iets wezenlijk was veran-

derd, werd voor het eerst duidelijk in Frankrijk, toen bij de presidentsverkiezingen van december 1848 de neef van Napoleon Bonaparte met grote meerderheid werd verkozen. Deze Lodewijk Bonaparte kroonde zichzelf uiteindelijk tot keizer Napoleon III, maar de basis van zijn macht lag in een democratische verkiezing door het Franse volk. Al ver voor 1848 was Bonaparte zich bewust van het belang van de volkssteun: hij richtte zich nadrukkelijk op de Franse publieke opinie en probeerde die voor zich te winnen met een analyse van de sociale misère in Frankrijk en zijn intentie om die prangende sociale kwestie op te lossen.²⁵ Zijn ideeën kondigden een nieuwe politiek aan: 'Regeren is niet meer het overheersen van volkeren door kracht en door geweld; het is hen leiden naar een betere toekomst door een beroep te doen op hun rede en op hun hart.'²⁶

Het *bonapartisme* komt ruimschoots in aanmerking voor het label 'populistisch' – en veel Fransen bleken er ontvankelijk voor.²⁷ De kandidatuur van Lodewijk Napoleon voor het presidentschap riep beelden op van zijn oom, Napoleon I, en beloofde een nieuwe glorieperiode voor Frankrijk in de toekomst. Voor zijn verkiezingscampagne kreeg Lodewijk Napoleon zelfs de steun van een 'campagneclub' in Parijs, het Comité Central Électoral, die geloofde dat de kandidaat het land naar vooruitgang, voorspoed en eenheid zou leiden.²⁸ Ook tijdens zijn keizerschap zou Napoleon III steeds de illusie in stand houden dat het volk deelde in de soevereiniteit – ondanks het feit dat het niet deelde in de politieke macht.²⁹

Het bonapartisme strekte elders in Europa tot voorbeeld, zelfs in het conservatieve Pruisen.³⁰ Otto von Bismarck bleek al in 1848 bereid om innovatieve publieke middelen, zoals kranten en verenigingen, in te zetten voor politieke campagnes. Hij behoorde tot de kleine groep Berlijnse conservatieven die gestalte gaf aan wat eerder in dit boek 'conservatief activisme' is genoemd. In zijn latere carrière als politicus en rijkskanselier zou Bismarck zich een meester tonen in de partijpolitiek en hij zou zich regelmatig bedienen van populistische tactieken, zoals het inspelen op het 'gewone volk'.³¹ Ondanks zijn uiterst conservatieve opvattingen, voelde hij de liberale, Duits-nationale 'Strom der Zeit' goed aan en zou hij zowel in 1848 als in zijn latere politieke carrière successen boeken door zijn pragmatische aanpak.³²

In Nederland leefde het enthousiasme voor volkssoevereiniteit, dat na de Frans-Bataafse tijd verdwenen leek, aan het einde van de negentiende eeuw weer op. Nieuwe politici zetten zich af tegen de voorgaande generaties politici die zich vooral afstandelijk en deftig opstelden.³³ Niet alleen erfgenamen van de Franse Revolutie, zoals de populaire socialist Pieter Jelles Troelstra, predikten democratie (vaak nog gelijkgesteld met populisme), de politieke vernieuwing kwam ook uit onverwachte hoek. Politiek op basis van het volksbelang, iets wat in de 'lente van de volkeren' nog een puur revolutionaire gedachte was, bleek na 1848 ook in een *antirevolutionaire* vorm te kunnen worden gegoten.³⁴ Het werd de basis voor de eerste politieke partij van het land, de Antirevolutionaire Partij van de populist Abraham Kuyper. Die predikte de democratie om de stem van het volk te laten horen en de 'bedorven elite' wakker te schudden.³⁵

Kortom, na 1848 moesten ambitieuze politici en bestuurders in heel Europa beseffen dat voor hen een autocratie geen optie meer was zonder zich rekenschap te geven van (en te verschuilen achter) het belang van het volk. De (illusie van) volkssteun moest overeind worden gehouden om politieke macht te verwerven en te behouden. Het volk zelf was als politieke speler, een machtsfactor geworden.³⁶

Samenvattend: een maatschappelijk middenveld met een vrij publiek debat; de erkenning van politieke oppositie; de erkenning van het volk als machtsfactor – 1848 was het scharniermoment waarop deze drie materiële voorwaarden voor een moderne democratie blijvende onderdelen werden van de politieke culturen in West-Europa. Het was niet de eerste keer dat zij opdoken in de geschiedenis³⁷ – en evenmin zou het de laatste keer zijn dat zij werden betwist of bedreigd –, maar wel is in dit boek gebleken dat zij zich tijdens en ook na de revolutiegolf van 1848 niet ongestraft meer lieten ontkennen. Had het zo moeten zijn? Nee. Maar 1848 was meer dan dat kortstondige 'moment van gekte' waarin 'dromen mogelijkheden werden'.³⁸ De lente der volkeren bleek ook op de langere termijn een *critical juncture*, zoals politicologen dat noemen: een zeldzame gebeurtenis in de ontwikkeling van instituties, waarbij een toevallige samenloop van omstandigheden en gebeurtenissen grote gevolgen kan hebben.³⁹ De democratische experimenten van duizenden

Europese burgers, in hun geïmproviseerde of juist geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen, stonden aan de basis van die verandering.

Normaal gesproken is het wat bevreemdend als een historicus zich afvraagt waarom iets *niet* is gebeurd – er gebeuren in de wereld immers heel veel dingen niet. Maar in het geval van 1848, waarin een zo krachtige revolutiegolf een heel continent in zijn greep leek te krijgen, kan toch niet worden voorbijgegaan aan het feit dat enkele landen het revolutiejaar in betrekkelijke kalmte zagen passeren. In het oog springen de monarchieën aan de Noordzee: Groot-Brittannië, België, Denemarken en Nederland. Daar zijn diverse historische verklaringen voor te geven. Zo had Groot-Brittannië in 1832 nog ingrijpende electorale hervormingen doorgevoerd, overleed de Deense koning in januari 1848 en dreigde er een oorlog met Pruisen over het gebied Sleeswijk-Holstein, had België in 1830 zich met een eigen revolutie onafhankelijk verklaard en was Nederland door dat verlies van 1830 tot een koningsminnende eensgezindheid gedwongen.⁴⁰

Echter, als we de hierboven genoemde materiële voorwaarden voor een moderne democratie – een vrij maatschappelijk middenveld met een open publiek debat, de erkenning van oppositie en de erkenning van het volk als politieke macht – nog eens overdenken, dan valt op dat die in deze landen al in grotere mate aanwezig waren.⁴¹ Zo kende Groot-Brittannië enerzijds een toonaangevende traditie van politieke verenigingen en kranten en anderzijds een lange parlementaire traditie, die terug te voeren is op de *Glorious Revolution* van 1688. En Nederland kende zelfs een nog langere geschiedenis van een parlementair stelsel. In de Republiek der Verenigde Nederlanden (1588-1795) waren de vrijheid voor wetenschap en drukpers wat groter, was de verdraagzaamheid wat ruimer en waren de maatschappelijke tegenstellingen wat geringer dan elders.⁴²

Geen van deze landen was voor 1848 al een moderne democratie, maar wel kenden zij een traditie van publiek debat en machtsdeling die afweek van absolutistische tendensen in Frankrijk en het Duitse cultuurgebied. Weliswaar deden zich ook in deze landen in 1848 opstootjes en andere revolutionaire dreigingen voor, maar de revolutiegolf sloeg niet over. De parlementaire democratie kwam er tot stand langs de weg van de

constitutionele hervorming.⁴³ Een democratische *Sonderweg* voor de Noordzeemachten is een these die buiten de reikwijdte van dit boek valt, maar die nader onderzoek verdient.